

SNJEŽANA BUZOV
(Columbus, Ohio)

ZNAČAJ BOSNE ZA RAZUMIJEVANJE OSMANSKOG PRAVNOG SUSTAVA I OSMANSKE PRAVNE PRAKSE

Ključne riječi: kanun, islamsko pravo, zemljišno-porezni sustav, Bosna, Vlasi, rudarstvo, novčani vakufi.

Ovaj rad se temelji na specifičnostima Bosne kao jednog osmanskog ejaleta, kao i na stanju istraženosti njene povijesti, koje je srazmjerno bolje nego za druge dijelove Osmanskog carstva. U ovom kratkom osvrtu razmatrat ćemo osmanski pravni sustav i pravnu praksu kroz analizu nekoliko pitanja u okviru opće teme odnosa kanuna i šerijata. U općim pregledima historije Osmanskog carstva ovaj se odnos opisuje kao odnos svjetovnog i vjerskog prava, ili pak kao odnos islamskog prava i kanuna kao njegove nadopune. U ocjenjivanju ovog odnosa počesto se iznose i tvrdnje o tzv. "fleksibilnosti" Osmanlija u odnosu na šerijatsko pravo. Ovo posljednje, naravno, podrazumijeva jednu historijski izuzetnu situaciju, odnosno jednu izuzetnu pravnu praksu. Međutim, budući da usporedne studije političkih sustava i njihovog odnosa sa islamskim pravom kao religijskom znanošću i pravnom praksom njihovog sudstva ne postoje, takav se jedinstven položaj osmanskog kanuna ne može u postojećem stanju istraženosti ove teme niti razmatrati. Ono što je moguće potvrditi kao jedinstveno, ili pak izuzetno, jest da nam je od osmanske države, njenog administrativnog aparata, te osmanskog sudstva i jurisprudencije ostao veliki broj dokumenata i tekstova, što za ostale historijske države nije slučaj. Također, budući da šerijat nije kodificirano pravo i gotov sustav odredbi prema kojem se ravnaju politički sustavi, društva i zajednice kroz historiju, jasno je da su i jurisprudencija i pravna praksa kontinuirano definirali svakodnevne prakse i odnose u historijskim društvima islamskog svijeta. Možemo pretpostaviti da su im, kao i u drugim pravnim znanostima i pravnim praksama

(ne samo islamskim), i fleksibilnost i rigidnost bile imanentne. Održavanje ravnoteže između ova dva aspekta prava je uslov njegovog djelovanja, opstanka i primjenjivosti. Snažna povezanost sa religijom je mogla biti njegovim glavnim faktorom stabilnosti, ali isto tako i nestabilnosti. U svakom slučaju ova povezanost dovodi u prvi plan islamske pravnike, dok državni aparat ima provedbenu, izvršnu vlast. U osmanskome slučaju evidentno je da postoje tekstovi pravnog karaktera, legislativni tekstovi koji su izdani u sultanovo ime. Ti tekstovi, tj. dokumenti koji su nazivani kanunima samim svojim postojanjem (što ne znači da takvi dokumenti nisu izdavani na sličan način u drugim državama islamskog svijeta), dovode u pitanje razumijevanje prema kojem je pravo domena pravnika i sudaca.

Kanunsko pravo se najčešće opisuje kao sultansko pravo, bilo u analizama koji opisuju zakonodavni proces¹, bilo u analizama gdje se takvo pravo definira kao jedan od ključnih izraza sultanove apsolutne vlasti. Takav model zakonodavstva, koji je jedno vrijeme zauzimao značajno mjesto u teorijskim i povijesnim raspravama već je u znanosti napušten, jer lik vladara koji sjedi na tronu i izdaje zakone koji onda njegovi podanici, iz straha od kazne, poštuju, je nedostatan opis osnove prava i njegovog funkcioniranja.²

U analizi koja slijedi pokušat ćemo kroz nekoliko primjera razmatrati postojeće pretpostavke o podijeljenosti između islamskog prava i kanuna, opis odnosa između njih kao jednog tinjajućeg sukoba, te o kanunu isključivo kao produktu sultanske zapovijesti ili njegove volje. U ovoj analizi služit ćemo se uglavnom, dokumentima i studijama koje se odnose na Bosanski ejalet.

Jezik osmanskih kanuna, osobito onih odredbi koje čine većinu teksta kanuna, tj. odredbi o oporezivanju različitih proizvodnih i poslovnih djelatnosti jedan je jednostavan, neceremonijalan jezik. Samo u završnom dijelu kanuna sultan izriče naredbu o njihovoj primjeni i pruža garanciju da se na tu naredbu mogu osloniti svi na koje se kanun odnosi. Idealno, sultanska vlast se zasniva na autoritetu onoga koji izdaje naredbe u svrhu održavanja reda i poretka (često spominjani kur'anski izraz *ûlu 'l-amr*). Sultan također

¹ Vidi opis ovog procesa u: Inalcik, Halil, "Kānūn." *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2011. Brill Online

² U anglo-američkoj filozofiji prava razvijenoj u 19. stoljeću, i poznatoj kao pravni pozitivizam, upravo je ovakav model predstavljen kao "pravo u svojoj najčišćoj formi". Međutim, iako je ovaj model poodavno doveden u pitanje, u slučaju osmanskog sustava, i osobito u kontekstu rasprava o apsolutnoj vlasti osmanskih sultana, te ranijim raspravama o modelu tzv. orijentalnog despotizma, on je i dalje predstavljao temelj interpretacije osmanskog kanuna (Vidi: Reinhart, Kevin, "Law," u: Elias, Jamal (ed.), *Key Themes for the Study of Islam*, Oxford: Oneworld Publications, 2010, p. 222-223.

ima na raspolaganju državni aparat i *ehl-i örf*, tj. nadglednike javnih urbanih prostora, i razne druge egzekutore reda, tj. policijski aparat koji mu omogućuje da primijeni silu u osiguravanju reda i izvršavanju presuda.

Međutim, to ne znači da je sultan i autor kanuna, odnosno njegov jedini izvor. Kada pogledamo osmanske poreske knjige (tahrir deftere) koji predstavljaju primjenu većeg dijela zakona koji su zabilježeni u njihovom uvodnom dijelu, tj. u kanunima i kanunnamama (ne samo za Bosnu nego i druge pokrajine Carstva), postaje vrlo jasno da ti zakoni, pisani turskim jezikom u obliku izravnih i jasnih odredbi, zapravo imaju svoje porijeklo u starijim pravnim praksama. Čak i površnim uvidom u kratka objašnjenja koja se navode u poreskim knjigama, a osobito uvidom u terminologiju koja se koristi za poljoprivredne proizvode, vidimo da je to u većini perzijska terminologija, očevidno preuzeta iz administrativne prakse predosmanskih anadolskih država.³ To je također vidljivo u uvodnim studijama i terminološkim rječnicima koji su dodati u izdanjima ovih knjiga u Bosni i Hercegovini. Čak i manji dio terminologije koji je arapskog porijekla je perzijaniziran, budući da se redovito javlja u izrazima koji su, gramatički gledano, perzijska genitivna veza. Teško je utvrditi povijesne izvore osmanskog kanunskog prava, koje se naziva i *örf* – što prevodimo kao praktično, operativno znanje. Prije će biti da se radi o jednom operativnom znanju koje je kumulativno i, s jedne strane djelo administrativnog aparata, a s druge rezultat environmentalnih i socijalnih faktora. Nakon što su određene proporcije zemljišta koje je dovoljno za izdržavanje obitelji (čift ili baština), ono što se daje kao porez (u formi *ušura*, tj. desetine od proizvoda, ili odsjekom kao novčana pristojba ili *resm*) je, pravno gledajući, ugovor između vladara i podanika, i ni na koji način nije u sukobu sa islamskim pravom.

Dakle, sultani nisu zakonodavci u značenju originatora ili pak autora zakona, nego su oni garantori zakonitosti i poretka u društvu, čime oni izvršavaju svoju osnovnu zadaću i prakticiraju osnovni autoritet koji legitimira njihovu vlast, a to je održavanje poretka. U tome oni neupitno stoje u suglasju sa zahtjevom islamskog prava. To da su takvi zakoni zapravo više zasnovani na praksi onih na koje se ti zakoni odnose tj. poljoprivrednika, zanatlija i trgovaca, te razrađeni i sistematizirani od strane administratora, nego na naredbama “odozgo” nije ni potrebno naglašavati.

Jedan dobar primjer koji objašnjava proces nastajanja kanuna, i to novih kanuna na teritorijama koje su Osmanlije osvojili na Balkanu,

³ Npr.: *gendum* (pšenica), *bostan* (proizvodi iz povrtnjaka), *küvâre* (košnica), *kelem* (kupus), *sîr ü piyaz* (bijeli i crni luk), *mercimek* (leća/sočivo), *bâg* (vinograd), *bagçe* (vrt), *asiyab* (vodenica), *giyah* (konoplja), *bâc* (tržni porez), *sâl be-sâl* (godišnje, s godine na godinu).

jesu rudarski zakoni, kao na primjer zakonik ili *Kânûnnâme-i Sâsî ki ma'âdinde icra olinur* izdat u vrijeme Bajezida II.⁴ Ovaj, vrlo detaljan zakonik za rudnik Sasi kod Srebrenice zapravo kodificira rudarsku djelatnost onako kako je ona već uređena od strane saksonske rudara, pa država, odnosno sultan izdavanjem zakona samo uređuje odnos, odnosno uspostavlja ugovor između vlasti i rudara, u onom dijelu koji se odnosi na poreze koji rudari plaćaju sultanu.⁵ Sve ostalo su njihovi vlastiti statuti koji cinom izdavanja kanuna dolaze pod zaštitu sultana. Slično je i sa ostalim rudarskim kanunima kao što je npr. Kanun za rudnik srebra u Novom Brdu iz 1488, ili pak *hukm* (sultanska naredba) rudarima Siderokapse izdat od strane Mehmeda Fatiha, koji je zapravo obnova ranijeg kanuna koji je bio izdao Murat II.⁶ O ovom kanunu je opširno pisao Branislav Đurđev i vršio usporedbu sa slavenskom verzijom iz vremena srednjovjekovne srpske države.⁷ Ovaj hukm bilježi podatke od osobite važnosti za razumijevanje legislativnog procesa. U njemu se kaže da su rudari Siderokapse *donijeli* sultanu stari zakon kako bi im ga on potvrdio.

Dakle, sami sadržaji zakona nisu mogli stvarati neku konfliktnu situaciju između kanuna i šerijata, jer su oni praktično stavljali u pismenu formu pravila privrednih djelatnosti, rad, proizvodnju i odnose između učesnika u njoj, a jedini element koji je zaista podliječio pravnoj interpretaciji je odnos vladara i proizvodnog dijela društva, koji je već stoljećima bio jasno definiran.⁸

⁴ Topkapı, R. 1935, ff. 75b-80b, ed. by Akgündüz, *Osmanlı kânûnnâmeleri*, vol. 2, pp. 480-490.

⁵ Naravno, ovdje se ne želi implicirati nikakav "demokratski" niti dobrovoljni odnos i ugovor između sultana i rudara. U cjelini ovaj rad nema svrhu razmatranja političkih i društvenih odnosa, te donošenja vrijednosnih sudova o tome je li Osmansko carstvo bilo manje ili više pravedna država u nekom širem komparativnom kontekstu. Kao što je na početku naglašeno, osnovni je cilj analizirati odnos kanuna i islamskog prava.

⁶ Topkapı, R. 1935, ff. 75b-80b, ed. by Akgündüz, *Osmanlı kânûnnâmeleri*, vol. 2, pp. 480-490.

⁷ Đurđev, Branislav, *Kako su i kada nastali Despota Stefana zakoni za Novo Brdo*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987.

⁸ Pored pravnih djela, poznate su mnogobrojne verzije shematiziranog opisa međuzavisnosti između vladara, proizvodnog stanovništva i vojnog aparata, odnosno onih koji obavljaju razne potrebne službe. Ovaj shematizirani opis, koji u islamskom svijetu datira u XI stoljeće, pripisuje se glasovitom državniku u učenjaku Nizamulmulku (iako ima naznaka o drevnom, perzijskom porijeklu nekih njegovih glavnih elemenata), spominje se (u raznim jezicima i u različitim periodima) kao *krug pravde*. Prema ovom prikazu vladar je dužan obezbijediti sigurnost svojim podanicima, u koju svrhu on mora održavati vojsku, a da bi održavao vojsku potrebna su mu novčana sredstva koja osiguravaju podanici, odnosno proizvodni dio društva, tako što plaćaju poreze.

Ono što je zaista trebalo dovesti u suglasje sa šerijatom jeste sama pravna definicija zemljišnog sistema, tj. mirijske zemlje. Međutim, ni to nije bio pravni problem koji se kontinuirano pojavljivao u Osmanском carstvu. Taj je problem postao značajan samo u prvoj polovici 16 stoljeća kad su osvojenjem velikog dijela Bliskog istoka i sjeverne Afrike u osmanski sustav ušli i drugi zemljišno-poreski sustavi, osim mirijskog. U tome razdoblju, Osmanlije su, kao osnov za svoju vlast nad velikim dijelom islamskog svijeta i obnovu hilafeta navodili svoj sustav i pravnu praksu kao rezultat jednog kontinuiteta u odgovornom i pravovjernom ponašanju, te kontinuiranom konzultiranju sa pravnim stručnjacima. Ovo je vrlo jasno i rječito predstavljeno u preambuli kanunname za Egipat izdatoj u 1525. godini:

U svrhu uređenja poslova (osmanskih) dominiona, dovođenja u red građevina, fortifikacija i puteva, poboljšanja uslova carevine i naroda, donošenja obavezujućih odluka u vezi sa poslovima carevine, administriranja posjeda sultanata, obavljanja važnih poslova hilafeta i otklanjanja tlačenja i korupcije, dinastija čistog postojanja i loza osmanske obitelji – *Neka je Najmilostiviji učini pobjedničkom!* – od drevnih vremena i protokom mjeseci do kraja vremena u mnogim generacijama, sa snagom i usrdnošću, sa autoritetom mula koji se ističu u šerijatu i šejhova uronjenih u tarikat, imajući u vidu metode suverenih komandanata i pravila osvajačkih puteva, sa izvjesnim sposobnostima koje su u skladu sa časnim šerijatom prema značenju (izreke): “Ono što je poznato kroz örf je isto kao i ono što je dozvoljeno šerijatom” formulirala je pravedne kanune i procedure milosrđa zasnovane na drevnim pravilima i ispravnim regulacijama od (vremena) plemenitih očeva i velikih predaka, od drevnog doba i kroz mnoge generacije kako bi se svatko na njih mogao uputiti, i kako bi svatko među časnim i bogatim, skromnim i niskim, rajom i spahijama tko počini bilo koji prijestup spomenut u njima bio podvrgnut adekvatnoj kazni i krivici.⁹

Istovremeno sa pohvalama vlastitim kanunima i pravednosti, Osmanlije su, u svrhu opravdanja ratova protiv Mamluka i Safavida i osvajanja njihovih teritorija, izložili kritici mamlučki sustav, dok o Safavidima nisu ni govorili izuzev kao o *mulhidima*. Budući da se radi o jednom razdoblju islamske obnove i mesijanskih iščekivanja, jasno je da se ovakva pitanja nisu mogla razrješavati na nivou političke vlasti i da tvrdnje iznesene u osmanskim zvaničnim dokumentima nisu bile dovoljne za razrješavanje pravnih pitanja. Veliko samopouzdanje i pohvala osmanskom kanunu koji su iskazani u ranim dokumentima sultana Sulejmana, gdje je on također proglašen halifom i vladarem koji će uvesti savršenu pravdu u svijet, narušeno je vrlo uskoro, i to upravo

⁹ Akgündüz, *Osmanlı Kânûnnâmeleri*, vol. 6, pp. 86; 141.

u Bosanskom i Hercegovačkom sandžaku gdje su 1530. i 1532. godine izdate kanunname koje poništavaju neke vrlo važne ranije kanune, prije svega one koji su uređivali položaj Vlaha.¹⁰ Ova promjena je, međutim, uočena samo u radovima bosanskohercegovačkih historičara. Međutim, ona je samo konstatirana, a ne i objašnjena, uglavnom zato što se smatra da je prijašnje stanje vraćeno u sljedećim kanunima iz 1540-ih. Ovaj povrat na staro stanje nije bio obznanjen niti objašnjen preambulama kao u slučaju njihovog ukidanja.

U preambulama ovih kanunnama se objašnjava kako je potrebno izvršiti ujednačavanje (*tesviye*) položaja svih podanika (*reaya*) prema *surf tâifesi kanunu*.¹¹ Takav kanun, međutim, nije postojao, nego se pod ovim izrazom podrazumijeva kanun za zemljoradnike, tj. rabi se srednjovjekovni izraz *servi*. Iako se uvodi nova, lokalna i predosmanska terminologija, naglasak u ovim preambulama je na "čišćenju" kanuna od specijalnih i drukčijih odredbi za posebne grupe, te time i njihovo ukidanje. U pozadini ovog poteza čiji je glavni protagonist bio veliki vezir Ibrahim-paša, bio je jedan puritanski pristup razumijevanju odnosa šerijata i dnevne prakse. Iako preambule ne idu tako daleko da bi otvoreno kritizirale osmanski kanun i proglasile ga pogrešnim i protivnim šerijatskim principima, samim uklanjanjem zakona o Vlasima ta je kritika implicirana, tj. uklanjanjem vlaških kanuna je izražen stav da su oni bili protivni šerijatu.

Kao što je ranije rečeno, ove promjene su prvenstveno bile rezultat inicijative Ibrahim-paše i njegovih savjetnika, iako se u preambuli za Vlahe Hercegovačkog sandžaka iz 1532. godine kaže da su nastale prema sultanovoj naredbi:

...primjenjujući njegove (tj. sultanove) dekrete i stavljajući na snagu njegove naredbe, njegova ekselencija gorespomenuti je zaokupio svoj um koji se odlikuje razrješavanjem čvorova i karakter koji proizvodi biserje kako bi poništio ranije postavljene poreze vlaške grupe u navedenom sandžaku. Kroz dostizanje ispravnog mišljenja i ustanovljenje odlučujuće prosudbe o postavljanju džizje, poreza na ovce (*adet-i agnâm*) i drugih poreza kakve plaćaju ostali nevjernički podanici, a obavezom harača (*harac-güzâr keferre*), po ovom pitanju izdata je naredba koja zahtijeva poslušnost svijeta i koja obavezuje da se po njoj postupi i da joj se povinuje.¹²

Iz načina na koji su vlaški zakoni ukinuti jasno je da se ovdje ne radi isključivo o jednom puritanskom ili pak rigidnom tumačenju islamskog prava, nego o jednoj političkoj agendi. Naime, jedan entuzijizam koji je

¹⁰ Jedna je opća kanunname za Bosanski sandžak (BOA, TTD, 164 (511), a druga se odnosi na Vlahe Hercegovačkog sandžaka (BOA, TTD, 174 (416).

¹¹ Akgündüz, *Osmanlı Kânûnnâmeleri*, vol. 5, pp. 551, 553.

¹² Akgündüz, *Osmanlı Kânûnnâmeleri*, vol. 6, 550-551; faks. 554.

pratio obnoviteljsku struju tog vremena, da se utvrdi i razmotri islamski karakter osmanskih institucija i praksi, nije nužno bio opremljen i pravnom ekspertizom, niti se informirao o stvarnom stanju na terenu. Ibrahim-paša, kao i njegovi savjetnici, ovdje su postupili sasvim amaterski. Potpuno su zanemarili geografsko-klimatski i iz njega izvedeni ekonomski faktor, pa su tako zamislili da je moguće stočare pretvoriti u zemljo-radnike dekretom, te da je džizja obavezna za sve nemuslimane. Pri tome nisu uzeli u obzir da i je ova ekonomija (tj. ekonomija vlašskog stanovništva), kao i ostale u Carstvu, bila određena prirodnim resursima, a ne odlukom odozgo, te da u tome nema sukoba sa pravnim učenjem i principima šerijata. Isto tako, budući da su Vlasi bili podložni mobilizaciji i obavljali vojnu službu, oni nisu plaćali džizju. U tome je, dakle, odlučujuću i pravno relevantnu ulogu imala njihova vojna služba, a ne njihova vjerska pripadnost. Na kraju, nemajući potrebnih znanja i oslanjajući se isključivo na entuzijizam, paša i njegovi savjetnici su, u potpunoj kontradikciji sa željom da pročiste kanun od naslaga lokalnih običaja, posegnuli za ranijim, predosmanskim terminom *surf* (servi), kako bi pobliže objasnili što žele postići. Time je ovaj amaterski pokušaj postao krajnje neprimjenjiv. Zbog ovog i raznih drugih poteza, koji su pokazali da nije shvatio svoju poziciju velikog vezira kao vrhovne izvršne vlasti nego ju je uzurpirao umišljajući da može i interpretirati, mijenjati i formulirati dokumente i politiku Carstva, Ibrahim-paša je smaknut 1536.¹³

Ebu's-Su'ûd, visokoobrazovani i nadareni pravnik, razriješio je i ovaj i mnoge druge probleme vezane za osmanski zemljišno-pravni sustav dok je bio na poziciji kadiaskera Rumelije. Tekst koji sadrži ovu interpretaciju je preambula kanunnami za Budim iz 1540. Kratkim i jezgrovitim tekstom, bez spominjanja pojedinačnih kanunskih odredbi izdatih u prošlosti i fokusirajući se samo na novoosvojene zemlje Budimskog sandžaka, on je objasnio koncept mirijske zemlje tako da je to objašnjenje bilo dostatno za razumijevanje i uključivanje raznih poreskih praksi, uključujući i onu po kojoj su oporezivani Vlasi. Iako se obično smatra da je njegova pravna intervencija imala kao glavni cilj stabiliziranje Sulejmanove vlasti i dovođenje kanuna u sklad sa šerijatom, takvo je tumačenje kauzalno, odnosno bazirano na rezultatima njegove interpretacije. Jezik njegove interpretacije nije jezik politike nego prava, i to što je on definirao što je potrebno učiniti ne znači da su to

¹³ O životu i karijeri Ibrahim-paše vidi: Ebru Turan, *The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty*, Doktorska teza, University of Chicago, 2007. O poziciji velikog vezira, kako je reformulirana u ranom 16. stoljeću vidi: Snježana Buzov, *The Lawgiver and His Lawmakers: The Role of Legal Discourse in the Change of Ottoman Imperial Culture*, Doktorska teza, University of Chicago, 2005.

znali i ostali, uključujući i sultana. Drugim riječima, on je formulirao i problem i njegovo rješenje. Isto tako, njegova odluka da intervenira na slučaju novoosvojene teritorije, a ne putem “ispravljanja” i interpretiranja postojećih zakona je u cjelini pravnička, osobito kad se ima u vidu da je tekst interpretacije mirijske zemlje (*erâzi-i mîri*) koji prethodi kânnami za Budim također izdat u obliku nekoliko verzija fetvi koje objašnjavaju različite aspekte ove kategorije zemljišta.

Budući da su tekstovi koji sačinjavaju Ebu’s-Su’ûdovu pravnu interpretaciju mirijske zemlje objavljeni i višestruko razmatrani u većem broju znanstvenih radova,¹⁴ ovdje ćemo se zadržati na nekim njenim elementima od značaja za raniju diskusiju o vlaškim zakonima. Naime, osnovna razlika između mirijske zemlje s jedne strane, i ušrinske i haračke zemlje s druge strane je u pravu vlasništva stanovništva koje je na njoj i od nje živjelo. Dok je i ušrinska (*erâzî-i öşri*) i haračka (*erâzî-i harâcî*) u vlasništvu, dakle imovina onih koji na njoj i od nje žive, mirijska zemlja je vlasništvo države (zato se navodi i kao *erâzî-i memleket*). Stanovništvo, pak, ima pravo stanovanja (*hakk-i karâr*), te ubiranja plodova, koje je zagwarantirano sve dotle dok se plaćaju porezi državi. Uz to, stambeni i ostali objekti koje stanovnici izgrade, kao i nasadi i stabla, u njihovom su punom vlasništvu. Uz to, pravno tumačenje ovakvog posjedovanja zemlje je najam.

Drugi značajan element Ebu’s-Su’ûdovog tumačenja karaktera mirijske zemlje je da je ova kategorija izvedena iz haračke kategorije. To znači da se porezi plaćaju od zemlje. To se najbolje vidi u pravnoj interpretaciji poreza na poljoprivredne proizvode kao *harâc-i mukaseme*.¹⁵ Ovdje dolazimo do vjerojatno najznačajnijeg elementa Ebu’s-Su’ûdove interpretacije mirijske zemlje. Naime, iako i tekst budimske preambule i tekstovi Ebu’s-Su’ûdovih fetvi o pravnom karakteru mirijske zemlje imaju jedan formulaični ton objašnjavanja a ne obrane koncepta *erâzi-i mîri*, oni ne objašnjavaju samo postojeći sistem nego ga i reformiraju. Kao vješt i obrazovan pravnik, Ebu’s-Su’ûd reformira sustav ne koristeći se jezikom promjene, reforme, nego jezikom potvrđivanja i eksplicacije već postojećih pravnih konceptata. U tom se on ne razlikuje od

¹⁴ Za tekst ove preambule vidi: BOA, TTD, no. 987. Tekst je najprije objavljen u *Millî Tetebüler mecmuası* (Istanbul, 1331/1913, pp. 49-50), a zatim u transliteraciji u: Barkan, O. L. *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda Zirâi Ekonominin Hukûkî ve Malî Esasları*, Istanbul 1943, pp. 296-297. Tekst je također objavljen sa faksimilima i transliteracijom u: Akgündüz, *Osmanlı Kânûnnâmeleri*, vol. 5, pt. 2, pp. 268-270. Za studije sa engleskim prijevodom vidi: Inalcik, Halil, “Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax,” In: *Festschrift an Joseph Matuz: Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, Berlin: Schwarz, 1992, 101-117; Barnes, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden: E. J. Brill, 1987. pp. 35-39.

¹⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kânûnnâmeleri*, vol. 5, pt. 2, p. 270.

pravnik u bilo kojem sustavu. Naime, stvaranje potpuno novog prava i novog pravnog znanja je nešto što pravna znanost i pravna praksa izbjegavaju. Umjesto toga, insistira se na reafirmaciji i reinterpretaciji postojećih pravnih principa (u modernim državama sadržanim u ustavu) tako što se novi pravni problemi tumače u skladu s njima. Promjena, pa čak i reforma, koju je uvela Ebu's-Su'ûdova interpretacija koncepta mirijske zemlje se, dakle, ne može vidjeti iz njegovih kratkih i jezgrovitih eksplikacija. Ona se jedino može pratiti i objasniti iz njihove primjene.

Ne treba biti pravni stručnjak niti osmanista da se i iz dostupnih prijevoda osmanskih poreskih knjiga vidi da je došlo do promjene. Za razliku od ranih *tahrîr deftera* gdje je osnovna fiskalna jedinica domaćinstvo i gdje su ubilježeni nositelji domaćinstava, od druge polovice 16. stoljeća gotovo isključivo se bilježe zemljišne jedinice. Ovo je osobito vidljivo u slučaju različitih nemuslimanskih grupa stanovništva, i zemljoradnika i stočara (Vlaha).¹⁶ Kad je u pitanju popis stanovništva u vlaškom statusu koji se od kraja 16. stoljeća više ne opisuje detaljno nego se samo referira kao *âdet-i iflâkiyye*, jasno je da raniji status nije jednostavno vraćen nego da je došlo do značajnih promjena. Naime, i vlaško stanovništvo, kao i zemljoradničko, se od druge polovice 16. stoljeća bilježi na baštinama. To, međutim, ne znači da je ovo stanovništvo prešlo na sjedilački način života niti da je prešlo na zemljoradničku proizvodnju, nego da je njihov polunomadski način života pravno redefiniran. Teritorije njihovih ljetnih ispasišta su definirane kao *yaylak*, ispasišta u kontinuiranoj upotrebi su definirana kao *otlak* i od njih je uziman porez poznat kao *resm-i otlak*.¹⁷ Njihova naselja i pripadajuća zemljišta su raspodijeljena u baštine od kojih se nastavio uzimati ranije definirani porez *filurija*. Dakle, njihova ekonomija, vojna služba i poreske obveze su, manje-više ostale iste, s tim da su obaveze u naturi zamijenjene porezom na ispašu.

Među drugim pravnim eksplikacijama Ebu's-Su'ûda, poznatim kao *ma'rûzat*¹⁸, osobito se ističe eksplikacija prakse uvakufljenja (zavještanja)

¹⁶ Usporedi, na primjer, objavljeni rani popis sandžaka Hercegovina (Aličić, Ahmed, *Poi-menični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1985) sa opširnim defterom za Bosanski sandžak iz 1604 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 4 vols., priredio Handžić Adem i dr., Sarajevo: Orijentalni institut, 2000.

¹⁷ O proporcijama i broju ispasišta i ljetnih ispasišta u Kliškom sandžaku vidi: Snježana Buzov, "Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u 16. i 17. stoljeću", *Triplex confinium (1500-1800): Ekohistorija* (ur. D. Roksandić i dr.), Split – Zagreb 2003, 236.

¹⁸ Kolekcije ovih eksplikacija sačuvane su u brojnim primjercima u osmanskim bibliotekama. Iz teksta ovih eksplikacija je jasno da one imaju formu i sadržaj fetvi. Međutim, ne nazivaju se fetvama zato što su procesi nastajanja ovih tekstova i njihova svrha različiti. U slučaju *ma'rûzâta* pitanje ne postavlja individua u cilju

novca, ili novčanog vakufa (vakf-i nukûd). Ovo pitanje je, kao što ćemo pokušati objasniti, bilo u uskoj vezi sa pitanjem zemljišnog sustava. Njegova praktična primjena i njen višestruki značaj može se objasniti na primjeru Bosne.

Ni u slučaju novčanog vakufa, kao ni u slučaju *kanuna*, ne radi se o pravnoj praksi koja je sama po sebi pogrešna ili pak protivna šerijatu. Novčani vakuf je postao pitanje od vitalnog interesa (*maslahat* / arapski *maslahah*) za cijelu zajednicu (muslimana) upravo u kontekstu karaktera mirijske zemlje. Sama praksa i jurisprudencija koja je obrađuje ne može se, kao što je utvrđeno u nedavnim istraživanjima, vezati isključivo za Osmansko carstvo, niti za razdoblje o kome je ovdje riječ (rano 16. stoljeće).¹⁹ Radije, radi se o specifičnoj situaciji koja je učinila ovaj problem urgentnim. Naime, kako muslimani nisu mogli posjedovati zemlju u punom vlasništvu, morao se naći način putem kojeg bi muslimani mogli stvarati, održavati i razvijati potrebne ustanove i predispozicije za vjerski život. Kada sultan, primjenjujući i slijedeći pravnu eksplikaciju islamskog pravnika (tj. Ebu's-Su'ûda), izdaje naredbu prema kojoj se ovakvi vakufi moraju uknjižiti, tj. prema kojoj suci (kadije) moraju sačiniti i ovjeriti odgovarajuće vakufname, on to ne čini kao vjerski ili pak pravni autoritet. Drugim riječima, on ne presuđuje niti odlučuje o pravnom pitanju uvakufljenja novca, o kojem nije (usprkos praksi) postignut konsenzus pravnika.²⁰ Ovakvo uređenje prakse

traženja pravnog mišljenja za osobni problem ili situaciju. Pitanje je posredovano od strane vladara, koji traži mišljenje kako bi postupio u okviru svog, dakle političkog i izvršnog autoriteta. Da je *ma'rûz* eksplikacija, bez obzira na formu vidi se iz postojanja posebnih sidžila, osobito u kadilucima u neposrednoj blizini Istanbula, koji su sadržavali samo eksplikacije (*ma'rûz*), odnosno koji su vodili samo slučajeve pravnih presuda koje su zatražene od sultana, odnosno tačnije, velikog vezira, koji je jednom sedmično primao peticije stanovnika Carstva i razrješavao ih, ili pak tražio eksplikacije od sudova u tu svrhu (Vidi: Tamdogan, Işık. "Sulh at the 18th century Ottoman courts of Uskûdar and Adana, *Islamic Law and Society* 15/2 (2008): 59.

¹⁹ Himmet Taşkömür je poduzeo detaljno istraživanje o pravnim studijama ovog pitanja, i utvrdio da postoji čitava historija njegovog razmatranja u islamskoj pravnoj znanosti (Taşkömür, "The Formation of an Ottoman Legal Institution: Cash Waqf cash waqfs and Ebussuud (*Bir Osmanlı hukuk müessesesinin oluşumu: para vakıfları ve Ebussuud*)," priopćenje na konferenciji: *Ebu's-Su'ûd and His World of Thought*, Istanbul: ISAM, Sabancı University and Harvard University, August 1st, 2010.

²⁰ Ovo je važno istaknuti, jer se u studijama o ovom i drugim pitanjima miješa pitanje pravnog i političkog autoriteta. Iako je osmanski sultan, koji je od 16. stoljeca ponio i titulu halife, u svojoj vladarskoj ulozi djelovao i kao zaštitnik vjere, u stvarima islamskog prava on nije preuzeo autoritet interpretatora, nego se oslanjao na savjete vodećih pravnika Carstva, obično šejhulislama. Neki znanstvenici, vjerojatno uzimajući u obzir pitanja koja su raspravljena u *ma'rûzât*-ima Ebu's-Su'ûda zaključuju kako su osmanski sultani prisvojili pravo, odnosno autoritet da izaberu koje će se hanefijsko mišljenje primjenjivati u Carstvu (Vidi npr. K. Reinhart, *Law*, p. 236)

nema utjecaja na pravno mišljenje pravnika i sudaca. Kao što je poznato, u svim vakufnamama koje ovjeravaju ovakve, tj. novčane vakufe, kadije u zaglavlju dodaju izraz na arapskom jeziku "svjestan pravnog protivljenja" (tj. nepostojanja konsenzusa: *'âliman 'an 'il-khilâfi*).

Zemljište i prihodi od zemljišta, tradicionalno su sačinjavali dio vakufskih dobara koji je omogućavao održavanje vakufskih objekata i njihovih funkcija. U mirijskom sustavu to nije bilo moguće. Istovremeno je bilo potrebno omogućiti odvijanje vjerskog života, obrazovanje, kao i pomoć svim članovima islamske zajednice kojima je pomoć bila potrebna. Bez vjerske i obrazovne infrastrukture i drugih ustanova koje definiraju postojanje vjerske zajednice i vjerskog života, sama politička vlast u rukama muslimana nije bila dovoljna da se zemlja smatra islamskom. Izdvajanje čestica mirijske zemlje i njihovo davanje zaslužnim članovima vojnog i administrativnog aparata u puno vlasništvo (*mulk*), kako bi se stvorila pravna osnova za njihovo zavještanje (uvakufljenje) je praksa koja je postojala u Osmanskom carstvu, međutim, kao takva bila je nedostatna za ustanovljavanje potrebne obrazovne i vjerske infrastrukture. Treba se podsjetiti da je prihod sa svih zaviještanih zemalja u Bosanskom sandžaku (Tešanj, Jajce, Ostrovnica) korišten za održavanje samo jednog objekta (imâreta-pučke kuhinje) Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu.²¹ Da je ovaj metod korišten u svrhu razvijanja obrazovne i vjerske infrastrukture, kao i socijalnih ustanova, cijela teritorija europskog dijela Carstva ne bi bila dovoljna za izgradnju i održavanje objekata koji su izgrađeni i održavani.

Bosna, kao pokrajina udaljena od centra Carstva i bez duge historijske prakse u obavljanju vjerskog života i njegovanju islamskog učenja i znanosti, trebala je (slično kao i druge balkanske pokrajine) jedan dobro definiran sustav u ovom pogledu. Uvid u opširni defter Bosanskog sandžaka iz 1604. pokazuje razmjere i značaj novčanog vakufa. U čitavom sandžaku, prema podacima ovog deftera, novčana sredstva ovih vakufa su iznosila 6,685.353 akče, od toga samo u gradu Sarajevu 4,416.823 akče kapitala koji se posuđivao uz određenu kamatu (10-11%) i od kojeg se profit koristio za dobrotvorne svrhe.²² Međutim, i taj kapital je igrao presudnu ulogu za razvijanje gradova i gradske ekonomije, pa se može reći da su svi slojevi muslimanskog stanovništva (a i dio kršćana koji su se zaduživali od vakufa) bili na razne načine uključeni u djelovanje ovih vakufa, bilo da su od njih primali prihode, pomoć, ili su bili zaposlenici

²¹ Handžić, Adem, "Husrev-begov vakuf na prelazu iz XVI u XVII stoljeće," *Anali GHB* 9-10 (1983), 211.

²² Ovi brojevi podaci su izvučeni iz objavljenog opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. (vidi bilješku 15).

vakufa, ili su od njih uzimali kredite i posudbe. U poznatoj raspravi o novčanom vakufu čiji je autor halvetijski šejh iz Sofije Bali-efendi kaže se sljedeće: “Ovaj vakuf održava aktivnosti službi petkom. Kad bi on bio izgubljen, petak ne bi imao svrhe, propovjednik i molitva bi bili izgubljeni.”²³ Nadalje, on tvrdi kako su “neke škole i većina džamija temeljene na novčanom vakufu.”²⁴ Kao odgovor Çivi-zade-u, prominentnom pravniku koji je osporavao ovaj vakuf, šejh Bali-efendi kaže: “Da je Çivi-zâde znao kako se islam učvrstio u Rumeliji, on bi znao da li su novčani vakufi pogrešni!”²⁵ Ono što se Bali-efendiji podrazumijeva, i o čemu on ne daje detaljnija objašnjenja, uvidom u spomenuti defter, te brojne objavljene vakufname iz različitih razdoblja postaje jasno. Pokrajine kao Bosna su, zahvaljujući u značajnoj mjeri novčanom vakufu, u jednom srazmjerno kratkom razdoblju promijenile i razvile svoju urbanu fizionomiju. Ovdje smo kratko ilustrirali značaj ove institucije i objasnili razloge njenog značaja u kontekstu šireg razumijevanja osmanske pravne prakse. Detaljnija istraživanja ove institucije i njenog šireg ekonomskog, društvenog i kulturnog konteksta su potrebna kako bi se objasnila i njena moguća uloga u razvoju islamskih znanosti, pismenosti, razvoja gradova i vjerskog života u Bosni.

Iako je u ovom radu razmatran vrlo ograničen broj pitanja u kojima se ukrštaju pravna praksa i jurisprudencija, odnosno *kanun* i *šerijat*, odnosno točnije *fiqh*, držimo da su ova pitanja vrlo bitna i dobro ilustriraju taj odnos. Uz to, odnosi koji su ovdje ukratko razmatrani su od krucijalnog značaja. Naime, zemljišno-poreski sustav, te proizvodne djelatnosti od posebnog značaja koje se baziraju na crpljenju prirodnih bogatstava (rude i vodeni resursi) su, za razliku od obrtničkih djelatnosti, bile pod nadzorom osmanske države. Kad se ovim djelatnostima doda obrazovna, vjerska i karitativna djelatnost i njima pripadajuće infrastrukture, koje nisu bile pod izravnim nadzorom države, niti su razvijane pod njenom, nego individualnom inicijativom, onda postaje jasno da pitanja razmatrana u ovom radu pokrivaju najveći dio osmanskog pravnog sustava u onom dijelu o kojem on ima doticaje se političkim i vojnim ustrojem države s jedne strane, te infrastrukturnama od značaja za svakodnevni život njenog stanovništva.

²³ Pismo šejha Bali-efendije sultanu Sulejmanu (MS Esad Efendi 188, Süleymaniye Library, Istanbul, ff. 38B-43A. Citirano prema: Jon E. Mandaville, “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire,” *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979), p. 302.

²⁴ *Ibid.*, p. 303.

²⁵ *Ibid.*, p. 304.

ZNAČAJ BOSNE ZA RAZUMIJEVANJE OSMANSKOG PRAVNOG SUSTAVA I OSMANSKE PRAVNE PRAKSE

Sažetak

Ovaj rad analizira odnos između islamske jurisprudencije, osmanskog kanuna i pravne prakse kroz razmatranje Bosanskog ejaleta. Pitanja razmatrana u ovom radu uključuju zemljišno-poreski sustav i posebne kanune koji se odnose vlaško stanovništvo, te na rudarstvo i njegovo oporezivanje. Autorica zastupa mišljenje da je pravni autoritet sultana u ovim dvjema sferama bio ograničen na određivanje poreza. Dva slučaja koji se razmatraju – vlaški kanuni i kanuni za rudnike – pokazuju da su stočarska ekonomija i rudarske djelatnosti, onako kako su prakticirane u regiji, bile regulirane environmentalnim faktorima, te praksama ustanovljenim od strane grupa kojima su kanuni izdati, dok su vlasti, odnosno sultan, definirali proporcije proizvoda koji su davani na ime poreza. Propali pokušaj drukčijeg razumijevanja kanunskog prava s početka i sredine 16. stoljeća, predstavljen ukidanjem prethodnih praksi i promjenom vlaške ekonomije iz stočarske u poljoprivrednu, pokazuje da sultan nije mogao regulirati ekonomiju i ekonomske odnose. Pored toga, ovaj pokušaj razotkriva jedan sukob između islamske pravne nauke i osmanske prakse koji stvoren od strane jednog purističkog i formalističkog pristupa interpretaciji osmanskog zemljišno-poreskog sustava. Ovaj sukob je razriješen pravnom interpretacijom mirijskog zemljišnog sustava od strane osmanskog šejhulislama Ebu's-Su'ûda. Ova interpretacija nije bila samo islamska pravna eksplikacija ovog koncepta, nego je uključivala i reformu sustava. Učinci i primjena ove interpretacije, kada se promatraju kroz osmanske poreske knjige za Bosnu iz razdoblja nakon interpretacije, vidljivi su u tome da su sve grupe plaćale poreze od zemljišne jedinice (baština/čift) a ne od domaćinstva, kao što je ranije bio slučaj. Posljednji problem koji autorica razmatra i dovodi u kontekst zemljišnog sustava je problem novčanih vakufa. Interes zajednice muslimana (maslahat), koji je ustanovljen kao krucijalni razlog za pravnu potporu ove vrste vakufa, izveden je iz činjenice da muslimani nisu mogli, zbog odsustva punog vlasništva nad zemljom, ispunjavati svoju dužnost održavanja i potpore vjerskog života. To znači da su pravne diskusije ovog pitanja bile uvjetovane specifičnim historijskim i pravnim okolnostima. i u ovom slučaju značaj ovih vakufa se može promatrati i razumjeti kroz proporcije ovih vakufa u Bosni gdje su oni početkom 17. stoljeća iznosili oko 6,5 milijuna akči.

UNDERSTANDING THE OTTOMAN LEGAL SYSTEM AND LEGAL PRACTICE: THE SIGNIFICANCE OF BOSNIA

Summary

This paper analyzes the relationship between Islamic jurisprudence, Ottoman *kânûn* and legal practice with focus on the province of Bosnia. The issues examined include the land and taxation system, and special *kânûns* about Vlach population, and mining and its taxation. The author argues that sultan's legal authority in these two spheres was limited to defining taxes to be collected by the state, while the economy itself is largely defined by environmental and social aspects of production. The cases in point – the Vlach *kânûns* and the *kânûns* for mines in Bosnia – demonstrate that pastoral economy as practiced in the region, and mining operations were regulated by environmental factors and practices established by the groups to whom the laws were issued, while the government, i.e. the sultan defined the proportions of products to be given as tax to the state. The early and mid-sixteenth century failed attempt toward a different understanding of *kânûn*, represented by the abolishment of the previous legal practices and changing the Vlach economy from pastoral to agricultural, demonstrate that economy and economic relations could not be regulated by the sultan. In addition to that, this attempt reveals the conflict between the Islamic legal learning and Ottoman practices created by the purist and formal approach to interpretation of the Ottoman taxation system. This conflict was resolved by the legal interpretation of the *mîrî* land system the Ottoman sheikhulislam Ebu's-Su'ûd. This interpretation was not only an Islamic legal explication of this system, but also included a reform of that system. The effects and application of this reform, when examined in the subsequent Ottoman tax registers for Bosnia, shows that all groups of reaya, including the Vlachs, began to pay taxes from the land unit (*baştina/çift*) rather than from the household as practiced previously. Finally, the author brings the legal problem of cash endowments into the context of Ottoman land system. The interest of the community (*maslaha*), which was established as the crucial justification for this type of endowment, was derived from the fact that the members of the Muslim community could not, in the absence of land ownership, fulfill the duty of maintaining and supporting the religious life. Thus the legal discussion on this issue came as a result of specific historical and legal circumstances. Again, the importance of these endowments can be observed by their proportions in Bosnia where they, at the beginning of the seventeenth century, amounted to 6.5 million akçes.

Key words: *Kânûn*, Islamic law, land and taxation system, Bosnia, Vlachs, miners, cash endowments.